

ƏLİ FƏRHADOV
ADU Multikulturalizm ETL-nin elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Fəzlullah Nəimi və İmadəddin Nəsimi yaratıcılığında dinlərin və aləmin vəhdətinə baxış

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri fərqli mədəniyyətlərə, din, məzhəb və təriqətlərə xoş münasibətlə dövrün fikir tarixində özünəməxsus yer tuturlar. Bu baxımdan hürufilik təriqətinin ən parlaq təmsilçilərindən olan Seyid İmadəddin Nəsiminin yaratıcılığı ayrıca diqqət çəkir.

Bəlli olduğu kimi, Nəsiminin bir mütəfəkkir kimi yetişməsində onun ustadı, hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimi böyük rol oynamışdır. Nəsiminin "Cavidannamə", "Ərşnamə", "Məhəbbətnamə" kimi əsərləri Nəsimi yaratıcılığının ilham qaynağı olub. Şairin həm poeziyasında, həm də türkçə yazdığı "Müqəddimətül-həqiqi" adlı risaləsində bu əsərlərin təsiri aydın nəzərə çarpır. Fəzlullah Nəsiminin qələmə aldığı fəlsəfi kitabların öz davamçıları tərəfindən türkçəyə tərcümə edilməsi zamanında türk xalq kütlələri arasında hürufi təliminin geniş yayılmasına səbəb olmuşdu. Təqibə məruz qaldıqları Azərbaycandan sıxışdırıldıqdan sonra hürufilər bu və başqa səbəblər sayəsində Anadoluda öz fəaliyyətlərini davam etdirməyə müvəffəq olmuş, burada bəxtəşilik kimi qardaş təriqətlərin içində yaşaya bilmişdilər.

Hürufiliyin tarixini əsasən iki dövrə ayırmaq olar: birinci dövrə bu dini-mistik cərəyanın XIV əsrdə cənubi Azərbaycandan olan Fəzlullah Nəimi tərəfindən yaradılması və onun xəlifələri vasitəsilə yarım əsr ərzində İranda, Azərbaycanda yayılması dövrüdür; ikinci dövrə isə Fəzlullahın Əliyyəül-Əla, Mir Şərif, İmadəddin Nəsimi, Rəfii kimi davamçılarının sayəsində hürufi təliminin Anadoluya və Suriyaya qədər yayıldığı dövrüdür.

Hürufiliyin başlıca ilhamverici qaynaqlarından biri IX-X əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş məşhur mistik Həllac Monsur olub. Onun böyük şövq və cəsarətlə təbliğ etdiyi "vəhdəti-vücut" fəlsəfəsi, "ənəli-həq" şüarı hürufiliyin istinad nöqtələrindən sayılır. Həyatı faciəylə yekunlaşan Həllac Monsur ölümündən sonra davamçıları tərəfindən pəyəmbər səviyyəsinə qaldırılmış və ırfan əhli arasında o qədər böyük nüfuz sahibi olmuşdu ki, yaşadığı dövrdən bir neçə yüz il keç-

məsinə baxmayaraq, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi kimi mütəfəkkirlər özələrini Həllacın müridi sayırdılar.

Hürufiliyin fəlsəfəsi ərəb hürufatının insan üzündə təzahürünə və təlimin yaradıcısı Fəzlullah Nəiminin Allahın təcəllisi olduğuna söykənir. Fəzlullahın əsərlərində bu haqda ətraflı bilgi verilir. Nəimiyyə görə, Allahın kəlamı olan Qurana iki cür yanaşılmalıdır: birincisi, kağız üzərində yazılmış "kəlamı-samit" (səssiz kəlam); ikincisi, "kəlamı-natiq", yəni "danışan kəlam" olan kamil insan kimi. Buna sübut olaraq Nəimi Həzrət Əlinin "Ənə kəlamullahi-natiq" ("Mən danışan ilahi kəlamam") ifadəsini misal çəkir. Fəzlullah görə, Həzrət Əli Yaradanın Surotinin təcəllisidir. O, başlıca əsəri sayılan "Cavidannamə"də qeyd edir ki, "Kəlamı-natiq vəchi-Adəmdir", yəni Adəm danışan kəlamdır. Həzrət Əlini "danışan ilahi kəlam" saydığı kimi, özünü də, dördüncü xəlifənin təzahürü adlandırırdı.

Nəsiminin Fəzlullah Nəiminin təsiri altında yazılmış "Müqəddimətül-həqiqi" risaləsində də Həzrət Əliyə xüsusi məhəbbət ifadə olunur. Əsərin girişində Allahın sirlərinin Quranda və əlxüsus "Fatiha" surəsində, onların da siri-nin "Bismillah" kəlməsində, bunların da cəminin "b" hərfinin altındakı nöqtədə gizləndiyi, Həzrət Əlinin də məhz o nöqtə olduğu, yəni Allahın bütün sirlərinə vəqif olduğu deyilir.

Nəsiminin "Ərşnamə" risaləsində də kamil insan Kəbədən üstün tutulur. Ərsədə müsəlmanların müqəddəs məbədinin ilk insan olan Adəm səbəbilə şərəfləndirildiyi yazılır:

*Haqqı surətdə yaratdı Adəmi,
Anda göstərdi bu cümlə aləmi.
Səcdəgahi-əmbiyavü övliyə Kəbəydi,
Qiblə düzmüş xaki-vəchi-Adəmi, –*

deməklə Fəzlullah Kəbədən Adəmin yaradıldığı torpaqdan inşa edilmiş səbəbindən müqəddəsləşdiyini bildirir, bununla da Adəmin təmsalında kamil insanın Kəbədən də müqəddəs olduğu fikrini vurğulayır. Nəimiyyə görə, Özünü aşiq olan Allahın yaratdığı Məhəmməd peyğəmbər də ilahi vəçə – surətə malikdir:

*Özünün Vəchinə aşıqdır Xuda,
Vəchi-Haqdır, vəchi-pəki-Mustafa.*

"Cavidannamə"də Fəzlullah özünü "yəhudilərin gözlədiyi Məsih, xristianların gözlədiyi İsa, müsəlmanların gözlədiyi Mehdi" adlandırır. Başqa bir yerdə vurğulayır ki, "Məhəmmədin dediyi İsa monom, sahibi-zamanam". Bu mülahizələri sübuta yetirmək üçün böyük filosof süflikdə geniş istifadə olunan "güzgü" məcazına əl atır; yəni bütün peyğəmbərlər, bütün kamil insanlar tək bir Allahın təcəllisi olduqlarına görə mahiyyət etibarilə tək bir varlıqdırlar.

Nəsimi və onun davamçısı Rəfiinin əsərlərində də bu fikir çox vurğulanır. Eyni bənzətməni "Füsusül-hikəm" əsərində "Bunun üçün Həqq (Öz Adlarını və

Özünü görmək üçün) bütün aləmi ruhsuz bir bədən kimi yaratdı. Aləm cilasız bir ayna kimi oldu” deyə böyük sufi mütəfəkkir İbn Ərəbidə də görürük. O, həmçinin qeyd edir ki, “Həqiq bütün surətlərdə təcəlli edər”, yəni kamil insan Allahın aynasıdır. İbn Ərəbi öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün “Mən gizli bir xəzinə idim, bilinmək üçün aləmləri yaratdım” hədisinə istinad edir. Allahın Adəmə Öz ruhundan üfürdüyünü bildirən Quran ayəsi, eləcə də “Səhihi-Buxari” və “Səhihi-Müslim” kimi mötəbər hədis kitablarında yer almış “Allah insanı Özünə bənzər yaratdı” kəlamı ümumən sufilikdə, o cümlədən hürufilikdə insana İlahinin təcəllisi kimi baxılmasının mühüm qaynaqlarıdır:

*Doldu könlüm Kəbəsi nuri-səfa ilə yəqin,
Hüsni Yusif, xülqı Əhməd, nitqi İsadır gələn, –*

deyərkən Nəsimi də ustadının simasında üç peyğəmbərin – Yusif, İsa və Məhəmmədin vəhdətini görür, başqa bir qəzəliyə isə “Mən ol Musayi-İmranəm ki, daim aşiqi-Turəm” deməklə Haqqa aşiq olan Musa peyğəmbər kimi Fəzlullaha aşiq olduğunu bildirir.

İnsan qəlbini Kəbə ilə müqayisə edən şair:

*Əhli-həq hər yerdə məskən dutsa, həqdir mənzili,
Kəbəvü büt-xanəvü məscid, kəlisəsi nədir?–*

deməklə aləmin, dinlərin, inancların vəhdətinə etiqadını ifadə edir, həqiq əhli, kamil insan üçün kəsətin – çoxluğun yox, hər yerdə ilahi vəhdətin təzahür etdiyini göstərir.

Sonda bir məqamı da vurğulayaq ki, Anadolu sufiliyinə hürufiliyin güclü təsiri olub. Bu təsirin yaranmasında Nəsimi və onun xəlifəsi Rəfiinin türkçə əsərləri mühüm rol oynayıb. Bu baxımdan Nəsimi tərəfindən hürufiliyi etnik-dini baxımdan ən zəngin, rəngarəng bölgələrdən biri olan Anadoluda yaymaq üçün vəzifələndirilən Rəfiinin 1409-cu ildə qələmə aldığı “Bəşarətnamə” risaləsinin türkçə yazıldığı xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Bəşarətnamə” Fəzlullahın “Cavidannamə”, “Ərşnamə” və “Məhəbbətnamə” əsərlərinin, bir növ, tərcümə və xülasəsidir. Bu fakta söykənərək Rəfiinin hürufiliyi Anadoluda yayan ilk şəxslərdən olduğunu deyə bilərik.

Ancaq Anadoluda hürufiliyin bəktəşiliyə təsiri əsasən Fəzlullahın kürəkəni və xəlifəsi Əliyyəül-Əlanın adı ilə bağlıdır. Nəiminin qətindən sonra Anadoluya gedən Əliyyəül-Əla burada bəktəşi təriqətinə üzv olur və təriqətin “İşıq” adlanan qolunu yaradaraq gizli şəkildə hürufiliyi yayır. Fəzlullahın digər bir müridi Mir Şərif isə hürufiliyi Şimali Anadolu və Qara dəniz bölgəsində yaymış, o da bəktəşilər arasında gizli fəaliyyət göstərmişdi.